

РОЗУМІННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СХЕМИ ЗНАННЯ

Георгій ШЕДРОВИЦЬКИЙ

Copyright © 2001

Тема доповіді – розуміння та інтерпретації схем знання у змістово-генетичній епістемології і змістово-генетичній теорії мислення. З'ясувалося, що без обговорення цієї додаткової і побічної теми обґрунтувати *схему мислєдїяльностї (МД) і роботу з нею* просто неможливо.

Розпочну з аналізу процесів розуміння та інтерпретації схем у традиційному мисленні, під яким уявляю як буденне, так і наукове. Ці схеми здебільшого зображують об'єкт дій і/або мислення, і до їх складу ніколи не належать самі процеси розуміння та інтерпретації. Іншими словами, ці останні процеси реалізує людина, котра роздумує і діє. Всі зв'язки і відношення, котрі створюються процесами розуміння та інтерпретації, існують поза знаковою формою схеми, а відтак додаються тим, хто розуміє, мислить і мислєдіє. Тому їх переважно пов'язували з людською інтуїцією і стверджували, що це не формалізується. Вони можуть описуватись технічно, проте ця техніка розуміння та інтерпретації завжди повинна даватися у процесі розповіді і показування окремо від самих знакових схем, що зображують об'єкти думки і входять у той чи інший теоретичний контекст. У будь-якому

разі ці процеси ніяк не нормуються у самій схемі. Останній вислів потребує пояснення.

Кожна схема сигналізує, натякає на способи її використання, принаймні для людини, котра пройшла відповідну систему навчання. Але сигнал чи натяк, який утримують у знаковій формі схеми, – це зовсім не нормування. Водночас зрозуміло, що схемою називається знакова форма разом із використанням і поза ним – розумінневих, інтерпретаційних, що не є схемою. Виходить внутрішня суперечність, котру буденне мислення не помічає. Аналогічна ситуація наявна тоді, коли ми про щось говоримо як про знак. Тоді розуміємо матеріал знакової форми плюс обов'язково його певні функції. Але в зображенні вони не фіксуються. І через це традиційна семіотика, теорія знання, герменевтика не можуть рухатися вперед, оскільки їх зображення об'єкта дефіцитні, зважаючи на те, з чим вони реально мають справу.

Воднораз мою тезу не можна розуміти так, що за традиційного мислення взагалі не було ніяких форм чи конкретних схем, які зображували процеси і процедури. Були, хоч, як не дивно, до них обстоювана теза стосується повною мірою. Отож моя думка в тому, що схеми співвідносні

до об'єктів, звично використовувалися через задіяння інших частин людської свідомості. І організація такого використання не включалася у самі ці схеми та їх знакові форми.

Друга теза. Схеми знань змістово-генетичної логіки і теорії мислення побудовані сутнісно іншим чином, і з позиції традиційних схем та способів їх використання – безглузді. Ця безглуздість була предметом постійних дискусій в останні 34 роки. Але за ці роки я вперше дійшов до такого ясного розуміння, у чому тут справа. Мій висновок: *схеми знань змістово-генетичної логіки і теорії мислення вставляють процес розуміння-інтерпретації всередину самої схеми, докорінно змінюючи способи роботи з усіма схемами*. І цей момент вислизував упродовж 34 років від нашої рефлексивної уваги, хоча у сформульованому полягала суть обстоюваних схем.

Відтак моя думка зводиться до того, що схеми знань змістово-генетичної логіки і теорії мислення передбачають зовсім іншу організацію процесів розуміння та інтерпретації. Згадаю лишень першу форму цієї схеми, де “знакова форма” розташовується у верхній частині схеми знань, а “об'єктивний зміст” – у нижній, і є кілька позначок-напівстрілок або зв'язків, які утворюють цикл чи двобічну операцію. Й навіть у цій найпростішій формі виникає і розгортається в подальшому “свистопляска” з досліджуваними процесами, котра, як мені здається, донині заважала зрозуміти реальний смисл цієї схеми, а ми не могли при цьому нічого роз'яснити, оскільки також не розуміли, що відбувається.

Хочу звернути вашу увагу на те, що схема знання становить неодно-

рідне – гетерогенне, гетерохронне, тереархіроване – утворення. Й у зв'язку з цим розуміння та інтерпретація цієї схеми неймовірно ускладнені порівняно з традиційними формами інтерпретації і розуміння знакових форм. Це аж ніяк не означає, що останні не можуть витлумачуватися традиційно. Більше того, знакова форма знань містить масу інших, немов вторинних, способів розуміння та інтерпретації.

Отже, я можу використовувати аналізовану знакову форму інакше, ніж написано у самій схемі, а для її фіксації вживатиму квадратні дужки. Тоді виникає запитання: “Які саме традиційні схеми розуміння та інтерпретації знакових форм?” Його я детально обговорював у серії статей про атрибутивні знання (1958–1960 роки)¹. Проте вони не охоплюють головного – того, що я збираюся розповісти сьогодні. При цьому я буду працювати у просторі одного найпростішого окремого випадку, котрий називаю “*формальною онтологізацією*”.

Знакова форма знань як ціле може відноситися до чогось, що перебуває за площиною дошки і що становить ідеальний чи реальний об'єкт цієї схеми². Вона, зображуючи знання, може

¹ Див.: Щедровицький Г.П. *О некоторых моментах в развитии понятий // Избранные труды*. – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – С. 577–589; Щедровицький Г.П. *О строении атрибутивного знания // Там же*. – С. 590–630 та ін.

² Саме розмежування “ідеальної чи реальної інтерпретації” досить цікаве. Ми вже стикалися з проблемою ідеального об'єкта і його існування: особливо багато цим займався В.Я. Дубровський, але розв'язку й він не знайшов. Зараз я розумію чому: *знання бралися поза контекстом мислельності*.

вживатися як і всі інші схеми буденного чи наукового мислення, а саме: *ми здійснюємо формальну онтологізацію і передбачаємо, що за цієї знаковою формою стоїть відповідний ідеальний чи реальний об'єкт – ідеальне знання, або ідеальне уявлення про знання.* При цьому можна працювати як у форматі принципу паралелізму, так і в контексті його заперечення (цей аспект проблеми обговорювався у повідомленнях 1960–1961 років)³. У першому випадку, розвиваючи ідею формальної онтологізації, ми повинні сказати, що реальні знання, і тим більше знання як ідеальний об'єкт, мають точно таку саму структуру, яка фіксується у їхній знаковій формі. Тут виконується **принцип логіки Вітгенштейна:** *реальний світ організований як наша мова.* Якщо ж ми відмовляємося від принципу паралелізму, то можемо бути впевнені, що за цією схемою стоїть певний об'єкт (“знання”) – ідеальний або реальний, який відрізняється від того, що у нас подано в знаковій формі. *Наша знакова форма – це спрощення того, що є насправді, в реальності.* Тоді можемо змалювати місце цього об'єкта за знаковою формою в цілому й у такий спосіб будемо реалізувати вихідний методологічний принцип не вульгарного, а з позицій діалектичного матеріалізму.

Вочевидь *тут нам дуже потрібна “ідеальність”, оскільки вона є не що інше, як “матерія” іншого роду – знакового. Вона важлива і для того,*

щоб уникнути психологізму. Якщо я починаю працювати у феноменологічній чи психологічній традиції, то можу сказати: у нас є певне інтенціональне відношення, або інтенція до об'єкта. Відтак я маю до чогось своє інтенціональне ставлення і водночас певну знакову форму. І тоді визначати місце для реального чи ідеального об'єкта не треба, тому що не в знаковій формі перебуває пов'язаний з нею другий елемент. Це в нашій свідомості існує дещо, що ми називаємо інтендируванням, або реалізацією інтенціонального відношення-ставлення. Тому я загалом роблю протиправний хід. Мені важливо його зробити, оскільки саме на ньому будується змістово-генетична логіка, тобто логіка особливого типу.

Воднораз якщо ви не будете змалювати тут якесь місце і його матеріалізувати в зображенні, а відтак й надавати йому певного способу існування, то не зможете будувати змістово-генетичну логіку і теорію мислення. Буде наявним постійний розрив між тим, що розглядається як об'єкт, і тим, що зображується. Повторюю думку ще раз: *ідеальність – не що інше, як особливий вид матеріалу, яким ви заповнюєте відповідне функціональне місце.* Я, до речі, надаю перевагу називати це не “матерією”, а “матеріалом”, що легко помітити з щойно сказаного. Природно, ці контурно окреслені відмінності входять до схем системного аналізу в нашому розумінні їх суті. Звідси мій вислів “методологічний принцип матеріалізму” стосується не “матерії”, а того, що фіксується словом “матеріал”.

Отож я повертаюся до своєї тези: *схеми змістово-генетичної логіки дають змогу зображати те, що ро-*

³ Див.: Щедровицький Г.П. и др. *Принцип «параллелизма формы и содержания мышления» и его значение для традиционных логических и психологических исследований // Избранные труды.* – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – С. 1–33.

биться. І ми справді вперше почали змальовувати дії та операції в мисленні. Робота зі знаковою формою стала вміщуватися у саму цю форму. Нагадаю, що за традиційного мислення – як буденного, так і наукового – робота зі знаковими формами знань ніколи не поширювалася на внутрішню організацію цих форм. І тільки в змістово-генетичній епістемології і теорії мислення вона вміщується, поширюється, зокрема виявляє нові можливості для саморозвитку мислення. Схеми МД це стосується повним чином. Тому все, що я зараз аналізую, пізніше застосую до схеми МД, хоч і з певними відмінностями.

У схему знання були задіяні і в ній позначені окремо, *по-перше*, знакові форми знань, які до цього здебільшого висвітлювалися тільки в науці, або ж утримувалися інтенціонально в буденному мисленні, *по-друге*, процеси використання знакової форми, зокрема віднесення її до об'єктивного змісту. Ця маленька, з першого погляду, змінна докорінно змінює всі плани розуміння та інтерпретації обстоюваної схеми і породжує хвилю парадоксів, а за умов правильної роботи ще й дає змогу будувати нову наукову епістемологію і наукову теорію мислення. Річ у тім, що схема знань – принципово неоднорідна. До того ж схемні версії загалом заборонені в науці. Логіцизм і формалізм здійснювали гігантську роботу, щоб у підвалинах, наприклад, математики, такого ніколи не зустрічалося, тому що тільки це забезпечує непарадоксальний розвиток вказаної фундаментальної науки. А тут зовсім по-іншому: обстоюється знакова форма, котра немов би зображує об'єкти – аксіоматично стверджується в усіх філософських і логічних системах,

побудованих за принципом відображення. На цьому ж аркушику паперу, на цій саме схемі я домальовую об'єктивний зміст, що має суто інше буття. У такий спосіб фіксуються процеси чи зв'язки, котрі створюються в мисленнєвій роботі й існують у ній, скажімо, у розумінні, інтерпретації і т. ін. Й усе це я наочно відображаю разом і беру все як одне ціле, хоч різні частини цієї схеми (а тут три відмінних смислових центри!) мають самобутнє існування і нетотожні логіки. *Суть справи – у цьому розведенні різних формовиявлень знання, а все решта – лише наслідок.*

Отже, шляхом такого змалювання можна формалізувати свою роботу, своє мислення, свою миследіяльність, зробити її об'єктом і застосувати до неї наступну миследіяльність. Іншими словами, *є можливість фіксувати у ній не лише об'єкт, а й свою власну роботу і перетворювати її в об'єкт своєї думки та миследійствування.* Саме за допомогою цих, явно неприпустимих речей, закладених у схемі знання змістово-генетичної епістемології, я тепер одержую простір для побудови теорії мислення, причому вперше.

Далі маю сказати, що щойно запропонована схема має *рефлексивний характер, тобто згортає у собі рефлексію.* Більше того, вона вміщує рефлексію в об'єкт подальшої думки. А потім ця схема починає виступати *у двох функціях – об'єктно-онтологічній та оргдіяльнісній, й уперше дає підґрунтя для розвитку методологічного мислення,* методологічної роботи за допомогою самого цього “фокусу”, здійснюваного під час “малювання зображення” знань. І тут справа не в неоднорідності об'єктів. Всі об'єкти сутнісно неоднорідні й по-

різному замальовуються. Річ у тім, що ця неоднорідність породжена тим, що до суцього поза нас причіпляються наші дії, інтенціональні ставлення й зображуються як зовні задане. Відтак я зі своєю свідомістю проробляю дивну роботу: вивертаю його суще назовні й виношу свою свідомість як щось поза мною покладене. І це, зверніть увагу, – помилка! Але ця помилка має бути допущена. Я можу наводити паралелі, скажімо, між цим і виникненням диференціально-інтегрального обчислення, що також стало можливим тільки шляхом помилки – з позицій старих форм. Якщо б не було зроблено цієї помилки і *Карно* не обґрунтував її у своїй метафізиці обчислення нескінченно малих величин, то не народилося б цього методу обчислення. І тоді цей помилковий хід має бути унормований не лише як законний, а й необхідний для проникнення у сутність мислення, знань і т.п.

Відтепер розпочинаються дуже тонкі речі, хоч і не такі дивні як перші й не такі значущі. Річ у тому, що різні елементи цієї схеми повинні інтерпретуватися по-різному. Насамперед я хочу звернути увагу на подвійну інтерпретацію елемента **“знакова форма”**. Уявіть собі, що тут на схемі подана знакова форма ідеального об’єкта (це один випадок), або ж я загалом усю цю схему знань інтерпретую як більш конкретний (альтернативний) випадок. Виявляється, що *знакова форма повинна витлумачуватися двічі і мати дві площини свого змісту: один раз вона позначає певну знакову форму, саме “позначає”, а вдруге (у верхній частині схеми) – подається автономно*. В традиційно-логічному сенсі це означає, що тут можна поставити знакову

форму певного знання, наприклад, коли я пишу якесь фізичне чи математичне рівняння, то кажу, що це і є знакова форма. При цьому вона *автономно задає саму себе*, або по-іншому – сама позначає себе, утверджуючи своє наявне існування. Оскільки я не позначав і не символізував, а просто записав цю знакову форму, то вона, з одного боку, – об’єкт, а з іншого – **автономна позначка самої себе**. Сказане фіксує вихідне розуміння і перше витлумачення.

Якщо я маю справу з конкретними знаннями і витлумачую та розумію їх у межах змістово-генетичної логіки, то *я сам тоді задаю знаковій формі автономне існування*. Наприклад, я пишу тут формулу третього закону *Ньютона* й кажу, що це є знання. Але у яких випадках запис третього закону може інтерпретуватися нами як знання? Тільки тоді, коли я стверджую, що це – окрема форма цього знання, котра автономно подає саму себе. Якщо ж відтворити запис закону, то можна говорити так: є запис, що відображає закон. Це – буденне трактування. Для того, щоб я міг тепер перейти до змістово-генетичної епістемології, то повинен цю знакову форму інтерпретувати зовсім інакше; тобто як елемент певного знання, а саме третього закону Ньютона, де в цьому знанні аналізована форма автономно презентує передусім саму себе.

Як виникло це **поняття автономності** в традиційній лінгвістиці і логіці? Уявіть собі, що працює лінгвіст. Він пише: “Слово *“стілець”* іменник”, а потім каже, що слово *“стілець”* подане тут в автономній формі. Відтак лінгвіст вимовляє слово і каже яке саме слово. В цьому взірцевому тексті слово *“стілець”* само явно поз-

начає себе. Це і є автонімне вживання слова.

Воднораз я дещо розширяю це поняття автонімності, котре сформулювалося на таких вузьких випадках, коли ми в тексті мислекомунікації (зверніть увагу на ці слова) вимушені повторити те, що в нас було в мислездійсненні і там реально існувало. В тексті з'являється зовсім інше існування. Коли я кажу, що сиджу на стільці, то це є одна інтерпретація. Це, проте, не означає, що я сиджу на слові “стілець”. А коли стверджую, що слово “стілець” – іменник, то *вживаю його не в розумінні позначення об'єкта, а як його самопозначення.*

Крім того, я веду розмову про автонімність для того, щоб відрізнити цей випадок, від так званого *подвоєння сутності*. Хоча й тут я подвоюю сутність, але особливим чином. Я кажу: “За цим значком стоять зовсім різні сутності”. *Одного разу може справді знаходитися об'єкт, іншого – певна знакова форма (чи саме слово), котра існує в “потойбічному” для даного знання світі* (потойбічність полягає в тому, що вона не інтендирується). Але коли ми працюємо із знаковою формою, то так здебільшого не вчиняємо, тобто автонімно задаємо цю форму. Запитується: “Чи зникає внаслідок цього сама інтенціональність?”. Я відповідаю: “Ні!” Ми зберігаємо цю подвійність форми і змісту, але шляхом уведення особливого автонімного її існування. Ми підкреслюємо: слово “стілець” – знакова форма, яка позначає певну сутність і водночас є те ж саме слово “стілець”. У такий спосіб ми вникаємо нав'язливого парадокса.

Пропонована схема з усім набором елементів повинна розумітися та інтерпретуватися двічі: одного разу загалом, вдруге – поелементно. При

цьому перша і друга інтерпретації не мають суперечити одна одній. Знакова форма схеми знань є знакова форма і ні що інше. Воднораз це дивна форма – у ній верхня частина існує в автонімній функції, себто вона є знаковою, що позначає саму себе. *Тут наявні дві сутності – знакова форма та об'єктивний зміст. Проте об'єктивний зміст – та сама знакова форма, зрозуміла як зміст.* При цьому не зникає семантична функція і семантичне відношення, тому що тут задане це слово (знакова форма), котре само себе позначає. І нікуди прибрати цю функцію неможна. Вона, як означена функція, позначає, незважаючи на те, що вона задана як така. Зокрема, у слові “стілець” у лінгвістичному тексті ми маємо знакову форму цього слова. *Але це докорінно різні речі, коли я маю на увазі річ, на якій сиджу, й коли розумію слово як об'єкт і як суще.* У другому випадку сприймається клас слів як щось ідеальне. Знакова форма зберігає функцію заміщення та уявлення: якщо я кажу “стілець”, то це – слово “стілець”, тобто позначки всіх аналогічних слів, які є у світі, словниках, різних текстах тощо.

Отже, “знакова форма зображує і виявляє” – це **перша** інтерпретація. Що саме вона зображує і виявляє? “Саму себе”, – це **друга** інтерпретація.

Тепер розберемося з об'єктивним змістом. Тут розпочинаються найбільші складності. Передусім я маю сказати, що *об'єктивний зміст існує поза цією схемою знань*. Це означає, що він функціонує зовсім в іншій семантиці й у відмінних знакових формах. Знакова форма, як зазначалося, організується в автонімній функції. А ось як існує об'єктивний зміст? В автонімній функції воно бути

не може. Об'єктивний зміст існує об'єктивно, в знанні. Останнє складається із знакової форми і змісту. Звідси очевидно, що *об'єктивне існування – результат об'єктивуючої інтерпретації знакових форм особливого виду в окремому сенсі*. Це – дуже важливий принцип.

Я розумію, що увесь час працюю на тезі про те, що схему знань у змістово-генетичній епістемології і теорії мислення прищиплюють до зображення процедури об'єктивації, говорять про об'єктивне існування знань. Як же вони приходять до цього? Вони мають справу із значками або знаковими формами, постійно шукають об'єктивний зміст. У чому ж виправдання цього ходу? Аналітик чи ідеаліст стверджують категорично: не треба робити те, що не треба робити. Всі ці кроки матеріаліста (не важливо якого) чи реаліста є помилка й облуддя. Я кажу: “Ні”. Якщо це помилки й облуддя, то не у філософії і в критичному реалізмі, а помилки науки, типові для філософського традиційного мислення. Ця наука побудована на об'єктивації знакових форм, це її підхід. Підкреслю: *наука існує завдяки тому, що здійснює процедуру об'єктивації знакових форм й забезпечує вихід до об'єктивного змісту*. Лише до об'єктивного, оскільки, зверніть увагу, нікого не цікавить суб'єктивне.

В реальному житті ми проживаємо у плінності стертих меж, віримо у стародавні забобони, в те, чому нас навчали, і впевнені, що все існує об'єктивно. А філософія покликана досліджувати можливості об'єктивного буття чого б то не було. Однак ці можливості приховані у природі людського мислення, котре увесь час здійснює об'єктивацію. Це не означає,

що воно вміщує в об'єктивність знакові форми. *Воно тому й називає їх знаками, оскільки за ними стоїть щось інше, яке об'єктивується як розуміннєве*. Однак розуміннєве – це не об'єктивно наявне, а суб'єктивно реальне. Яким же чином тому, що ми розуміємо і творимо за допомогою інтерпретації, надається тепер об'єктивне існування? Це – результат певної обробки знакових форм, підсумок реалізації конкретних інтенціональних (чи “тих, котрі виносять назовні”) відношень, котрі відображають не те, що маємо в ідеальних знаках, а щось інше. *Тому об'єктивний зміст завжди сутнісно відрізняється від знакової форми*. Але як тоді відрізнити об'єктивний зміст від видумки, примари, необ'єктивного? Як воно загалом визначається? Інакше кажучи, як відбувається ця процедура об'єктивації? Очевидно, що треба задати спосіб функціонування цього об'єктивного змісту. Я роблю той самий хід, що й раніше: *обстоюю подвійне існування об'єктивного змісту й імовірно добавляю ще третє та багато інших існувань*. Останнє реально наявне: а) в зображенні знань, там фіксується об'єктивний зміст загалом, б) у кожному знанні – там воно вноситься наявними знаннями в об'єктивний світ кожної науки разом і привнесенням всієї дійсності. Саме тут виникають найбільші проблеми із співвідношеннями дійсності та об'єктивного змісту.

Якщо справедливо те, що я сказав раніше, тобто що робота зі знаковою формою, записаною вгорі, зображується у цих напівстрілках заміщення-віднесення й у виході на об'єктивний зміст через знакову форму, то тоді виходить, що *схема знань є сутнісно іншою за схеми науки та буденного*

мислення, а саме: вона показує як ми повинні працювати, і на противагу тому, що раніше стверджувалося – як схема суто нормативна чи оргдіяльнісна. І лише повторно і в певному сенсі не зовсім законно можна розглядати цю схему не як припис до способу дії, а як **предметну схему**. Я починаю розуміти всього Гегеля звідси. Й кажу, що хоч Гегель не дійшов до цих схем, але він немов передбачав їх. Оскільки тоді в мене: 1) об'єктивні схеми співпадають з логічними чи оргдіяльними, 2) методологія починає склеюватися з логікою, тобто наказ до того, як треба робити, співзвучний з нормами роботи; тому те й те я можу практикувати епістемологічно як знання.

Отож ми виходимо на необхідність простору в миследіяльній організації, тому що епістемологічні схеми вимагають розрізняти площину об'єктів дії і площину норм дії в оргдіяльних схемах. Звідси висновок: ще одна історична помилка – в змістово-генетичній епістемології ці схеми подавалися як об'єктно-предметні. За загальною ідеєю вони повинні були з'явитися із рефлексії власного мислення і відображувати організаційні схеми – оргмисленневі, оргдіяльнісні та ін. Це – схеми організації власного мислення.

Однак та обставина, що ці функції (оргдіяльнісна й онтологічна) у змістово-генетичній епістемології і теорії мислення були склеєні, породило помилку. Але ж усі тези Гегеля про єдність логіки, методології, теорії пізнання виникають із цієї помилки?! Якщо б ми її не робили і працювали б у просторових схемах, то тоді було б очевидно, що методологія не співпадає з логікою, епістемологією, теорією мислення: вони перебувають

у різних вимірах. Проте матеріал самих цих схем (тому що ми можемо оргдіяльнісні схеми приймати за об'єктно-онтологічні) створює цю ілюзію. І лише тому в нас може бути наукова методологія, наукова програма побудови теорій мислення і діяльності, що ми здійснюємо перекидання схем з оргдіяльнісних площин в об'єктно-онтологічні. При цьому треба з'ясувати, як отримуємо ці схеми: за допомогою рефлексії діяльності, мислення чи шляхом дослідження. Тому ми повертаємося до питання про дослідження.

Дуже цікаво з окреслених позицій подивитися на математичний стиль роботи, оскільки не зрозуміло, що там відбувається: будуються оргдіяльнісні схеми на основі рефлексії чи створюються об'єктно-онтологічні схеми на фундаменті дослідження? Виникає зовсім новий захід як стосовно сучасної машинної математики, так і щодо класичних, традиційних логік.

Насамкінець маленьке зауваження щодо важливості принципу. Роздумуючи над усім цим, я вміть зрозумів задум книжки Леві "Цінність принципу". Леві – один з останніх радикально-лівих, котрий продовжує традицію критики сучасного суспільства. Осмислюючи книжку, я осягнув, що принципи мають самотійну цінність як ідеальні об'єкти. Отож і життя відрізняється від натурального існування природних тіл тим, що воно спирається на принципи, котрі висуюються самими людьми й утворюють наріжний камінь життя.

Надійшла до редакції 23.08.2001.

Переклад з російської професора
Анатолія Фурмана (за Інтернет-сайтом)